

С. Сисенбай, 1-курс

*Ғылыми жетекші — Л. М. Туребекова, қылмыстық процесс және криминалистика кафедрасының оқытушысы, полиция майоры
(Қазақстан Республикасы ІІМ М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты)*

ДӘСТҮРЛІ БИЛЕР ИНСТИТУТЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРИХИ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақ халқы тәуелсіз ел болған кезеңнен бастап ерте кездегі мемлекетті басқару тәжірибелеріне аса көңіл бөле бастады. Әрине, ата-бабаларымыздың елді басқарудағы және құқықтық қатынастардағы дау-дамайларды шешуде ұрпақтарына деп қалдырып кеткен үлгі-өнеге, тәжірибелеріне аса көңіл бөліп, оны жандандыруға деген ұмтылыс бірден-бір дұрыс жол болып табылады.

Қазіргі кездегі облыс, қала, аудан, ауылдарда ашылып жатқан «Ақсақалдар кеңесі», «Ақсақалдар алқасы», «Билер кеңесі» сияқты қоғамдық ұйымдардың ішкі табиғатын, құқықтық жағын, мән-жайын ашып алмас бұрын, бұл қоғамдық ұйымдардың бастауы болған «билер институтының», «билердің» қоғамдық қатынастардан, өмірден қалай аластатылғанын қарастырып өтелік.

Қазақ даласын басқару жөніндегі Сперанскидің 1822 жылғы 22 маусымда қабылданған «Выписка из устава о Сибирских киргизах» жарлығының бес тарауы қазақ даласын басқарудағы сот жүйесіне арналған еді. Осыған дейін өзінің ақылымен, дарындылығымен би болатын адамдар, енді «Устав» бойынша сайланбалы болды және оны патша әкімшілігі өзі бекітетін болды^{i, 42}. Осылайша, жоғары патша шенеуніктері билерді өздеріне кіріптар етіп қоюға ұмтылды. Әрине, мұндай саясатты ұстанған патша шенеуніктері өздерінің діттеген мақсаттарына да қол жеткізді. Өз кезегінде академик С. Зиманов сол кездегі билердің жағдайын былай сипаттайды: «Положение биев стало еще более сложным после того, как правительство приняло в 1822 году «Устав о Сибирских киргизах», по которому должности биев были объявлены выборными, последующим утверждением государственной властью»^{ii, 197}.

Патша өкіметінің қазақ даласын отарлау саясатындағы ерекше бір тоқталатын тұсы, бұл — билер институтының халық алдындағы беделін түсіру үшін билердің дау бойынша шығарған шешімінен кейін дауласушылар егер оған риза болмаса, Ресей әкімшілігінің органдарына істі қайта қарауды сұрауды (апелляция) заңдастыруы болып табылды. Мұндай жағдай жоғарыда аталған «Уставтың» 218 — параграфында айқын көрсетілген: «Если бы кто решением биев не был доволен, тогда с представлением ясных доказательств может возобновить дело подачею письменной просьбы областному начальству»^{iii, 103}.

Өз кезегінде орыс сотын жақтап, соған шағымданатындар туралы Ш. Уәлиханов: «... просители эти были ордынцы, заклеянные народным презрением люди вполне безнравственные, которые надеялись незаконными путями через русских чиновников исправить проигранное на народном суде дело. Им было нечего терять» — дей келе, нақты мысалдармен адамдардың аттарын атады^{iv, 90}. Сол заманда-ақ жас ғалым Ш. Уәлиханов «Сібір қырғыздары туралы уставтың» теріс жақтарын ашып көрсетсе де, оған патша өкіметі үлкен мән бермеді.

Қазақ даласын басқаруда осындай отарлық саясатын жүргізе отырып, ендігі кезекте Ресей әкімшілігі халық ортасынан шыққан, халық мүддесін қорғайтын адал да, абыройлы билердің басшылық рөліне біржолата балта шабуды көздеп 1854 жылғы 19 мамырда «Положение Сибирского комитета о распространении на киргизов Сибирского ведомства общих законов Российской империи» деген заң қабылдады. Бұл заң бойынша би лауазымын алуға жаңа шектеулер қойылды. Бұл туралы отандық заңгер ғалым Қ. Жиренчин мынандай пікір білдіреді: «Расширяя права биев, царское правительство ввело ограничения при занятии этой должности: звание биев сохранялось только у тех, кто его имел, но в будущем оно представлялось только султанам и старшинам, прослужившим шесть лет лицам, имеющим награды, а также всем должностным лицам. Местный суд был поставлен под контроль правительства, передан в руки лиц, зависящих от русской администрации»^{v, 33}.

Сөз соңында айтарымыз, «құқықтық мемлекеттердің пайда болуының өзі бұл мемлекеттік-құқықтық процестердің ұзақ та заңды даму салдарынан, яғни, ескі, тиімсіз институттарды өзіндік бір сұрыптаумен және мұқият тандау нәтижесінде алынған алдыңғы қатарлы, тиімді институттармен алмастырудан пайда болғанын ескерсек» онда қазіргі кезде мемлекетімізде құқықтық мемлекетті, демократияны құру жолында еліміздің ұлттық құқық тарихындағы билеріміздің әділдік, теңдік, әділеттілік, әділетті басқару, адамгершілік туралы айтқан тұжырымдарын, дана ойларын қолданысқа алып, елді басқаруда басты қағида ретінде алсақ, одан біздің ұтарымыз көп болар еді деген ойдамыз.

ⁱ Зиманов С. З., Атишев А. А. Политические взгляды Ч. Валиханова. — Алма-Ата, 1965.

ⁱⁱ Зиманов С. З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. — Алма-Ата, 1958.

ⁱⁱⁱ Материалы по истории политического строя Казахстана (со времени присоединения Казахстана к России до Великой Октябрьской социалистической революции). — Алма-Ата, 1960. Т. I.

^{iv} Жиренчин К. А. Политическое развитие Казахстана в XIX — начале XX веков. — Алматы, 1996.

^v Конституция 16 стран мира: Сборник конституций стран — членов СНГ, Балтии и ряда других государств мира / Сост. Ж. Байшев, К. Жакиров. — Алматы, 1995.